

СКЛАДАНЫЯ СЛОВЫ ЯК МОЎНА-ВЫЯЎЛЕНЧЫЯ СРОДКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Складаныя словы вядомы з глыбокай старажытнасці. Упершыню яны заўважаны і вывучаны індыйскімі граматыкамі яшчэ да нашай эры. А вось па падліках, што праводзіліся ў апошнія 20-30 гадоў, лексіка сучасных усходнеславянскіх моў папаўняецца пераважна за кошт складанняў. Так, у слоўніках-даведніках па рускай мове “Новыя словы і значэнні” і “Новае ў рускай лексіцы” падаецца каля 12 тысяч слоў, сярод якіх большую частку складаюць неалагізмы-кампазіты. На думку А. Ціханавы і А. Алтаевай, у сучаснай рускай мове на кожныя 100 новых слоў звычайна прыпадае не менш за 30—40, а іншым разам і больш складанняў.

Складаныя словы як асобны разрад вытворных дастаткова шырока вывучаліся на матэрыяле розных усходнеславянскіх моў, у тым ліку і беларускай. Аднак даследчыкі абмяжоўваліся матэрыялам пераважна сучаснага словаўтварэння. Гісторыя станаўлення і развіцця словаскладання ва ўсходнеславянскіх мовах даследавана недастаткова. Асабліва гэта тычыцца генезісу словаскладання ў беларускай мове, дзе зроблены першыя спробы высвятлення прыроды складанага слова, асэнсавання месца і ролі кампазіцы ў агульным працэсе гістарычнага развіцця лексічнай сістэмы мовы беларускага народа.

Упершыню гісторыю складаных слоў пачаў вывучаць акадэмік Я. Карскі. На аснове аналізу фактычнага матэрыялу ён прыйшоў да вываду, што ўтварэнне складаных слоў у беларускай мове адбываецца па традыцыйных узорах, якія перайшлі ў спадчыну ад агульнарускай і агульнаславянскай моў, у выніку чаго вызначаецца стройнасцю пабудовы.

У XX ст. найбольшыя дасягненні ў вывучэнні ўтварэння складаных слоў прыпадаюць на пасляваенны перыяд, калі пачалася падрыхтоўка акадэмічнай граматыкі беларускай мовы, а таксама разгарнулася дыскусія па пытаннях беларускага правапісу. У гэты час з’явілася цэлая серыя даследаванняў, у якіх паслядоўна развіваецца думка аб уласнаўсходнеславянскім паходжанні кампазітаў. Асаблівае значэнне ў гэтай сувязі мела незакончаная праца В. Панамарова “Да гісторыі складаных слоў у рускай мове”.

Як жа ўтвараюцца ў мове складаныя словы? Чаму раптам з двух і больш самастойных слоў узнікае адно? Каб адказаць на гэтыя пытанні, патрэбна звярнуцца да фактаў гісторыі беларускай мовы.

Складаныя словы ўтвараюць даволі значную групу лексікі ў помніках старабеларускай пісьменнасці. Прычым тут часта сустракаюцца выпадкі паралельнага ўжывання адных і тых жа слоў (асабліва прыметнікаў) то ў выглядзе самастойных парных азначэнняў, то ў выгля-

дзе кампанентаў складання, злучаных пры дапамозе галоснага -о- (-а): вечисто-продажны, благоверный.

Працэс “нанізвання” асноў у складзе кампазітаў прасочваецца на прыкладзе так званых шматкампанентных складанняў, якія ўзнікаюць у выніку аб’яднання трох і больш самастойных слоў або іх асноў. Узнікненне шматасноўных лексем на ўсходнеславянскай глебе традыцыйна звязваецца з замацаваннем гэтага прыёму намінацыі ў стараславянскай мове, якая ў сваю чаргу запазычыла яго з грэчаскай мовы.

У беларускай мове рост шматкампанентных слоў заўважаецца толькі з XX ст., з атрыманнем беларускай мовай статусу агульнадзяржаўнай. Прычым найбольшае пашырэнне шматасноўных кампазітаў атрымалі ў тэрміналогіі.

Сустракаюцца выпадкі, калі словы, утвораныя шляхам “нанізвання” асноў або самастойных слоў у адну лексему, не ўспрымаюцца ў поўным сваім выглядзе, асабліва калі кампаненты такіх складанняў іншамоўнага паходжання: пара-воза-рамонтны, геранта-псіха-логія.

Вядома, што складаныя словы ў беларускай мове — з’ява старажытная. Аднак гісторыя беларускай літаратурнай мовы выразна падзяляецца на два перыяды — старабеларускі і сучасны. Розныя функцыі, якія выконвала беларуская літаратурная мова на працягу сваёй гісторыі, наклалі пэўны адбітак і на характар выкарыстання складаных слоў.

Аналіз складаных слоў у сучаснай беларускай мове паказвае, што сярод іх сустракаюцца самыя розныя групы як па сваім паходжанні, так і па спосабу ўтварэння. Іншы раз мы можам і не заўважыць, што перад намі складанае слова. І толькі гісторыка-этымалагічны аналіз дазваляе прасачыць лёс такога складанага ўтварэння. Напрыклад, Мечаслаў — праслаўлены мячом, Мсціслаў — праслаўлены помстай, Бояслаў — праслаўлены ў баі. Першапачаткова гэтыя імёны даваліся за пэўныя заслугі і сведчылі пра адметныя рысы іх носьбітаў. Вось чаму шырока выкарыстоўваліся імёны з кампанентам -слав.

Нельга не пагадзіцца са словамі Р. В. Вінакура, які сказаў што «імкненне да ўтварэння складаных слоў з’яўляецца натуральным ужо таму, што такім шляхам расшыраецца сама магчымасць утварэння новых слоў з вядомага матэрыялу... Вельмі часта сапраўды існуе неабходнасць выказаць дзве ідэі ў адным слове».

Мінімальная колькасць марфем у складаных словах — дзве, максімальная — трынаццаць. Для назоўнікаў максімальная колькасць марфем — дзесяць, дзеясловаў і дзеепрыметнікаў — дзевяць, прыслоўяў — восем, прыметнікаў — трынаццаць. Цікава, што і самі кампаненты складанняў па-рознаму выкарыстоўваюцца пры ўтварэнні новых лексічных адзінак. Адны з іх ужываюцца вельмі рэдка, а другія сустракаюцца вельмі часта. А яшчэ трэба адзначыць, што колькасць складаных слоў знаходзіцца ў адваротнай прапорцыі ад колькасці марфем. Чым больш марфем у саставе складання, тым радзей такія словы сустракаюцца ў мове.

Зразумела адно, што авалодаць складаным словам — значыць правільна і ясна выражаць сваю думку, адчуваць усю глыбіню і характэрна роднага наймення.